

Szibériai garnizonok, légerek népe

RÖGTÖNZÖTT JEGYZETEK — HADIFOGSÁGRÓL ÉS AZ IRODALMÁRÓL

„...egy embert inkább az emlékei
jellemeznek, mint a nézetei”
(Örkény István)

I. „FOGOLYKUTATÁS”

Mostoha (volt) a (magyar) hadifoglyok sorsa.

Mostoha a róluk szóló (magyar) irodalomé is.

Elsősorban, persze, a szépirodalomé.

Mert lehet-e mostoha sorsú az, ami meg sem született?! A hadifoglyokkal, -táborokkal foglalkozó (magyar) tudományos munkák — például a had- és gazdaságtörténetiek, a szociológiaiak — pedig ilyenek: nem léteznek. A „fogolykutatás” a maga módszerességével és alaposágával vagy meg sem indult, vagy annyi mindenre kiterjed a figyelme, körültekintően, aggályosan aprólékos, hogy az eredményre (a dolgozatok közlésére) még várni kell.

Mintha csak igazolódott volna a mindeddig egyetlen „kutató”, a *Lágerek népé*-vel a munkát megindítani szándékozó Örkény István jóslata, aki idejében — már 1946-ban — arra intett, hogy nem lesz könnyű dolga a kutatónak, ha tiszta képet akar arról: „miképpen éltek, gondolkoztak és változtak a változó idővel a Szovjetunióban élt magyar foglyok”.

Fontos ez a szűkítés: csupán a Szovjetunióban (Oroszországban) élt „fél milliónál több” magyarról van (lesz) szó, s az amerikai, angol, francia fogságba kerültekről nem. Megint csak Örkényt idézve: az esemény, a példa így is egyedülálló népünk múltjában: alkotóerejük teljében óriási tömegek éltek „az ország határain kívül, egy új társadalmi rend aktív sugárzásának hatása alatt”.

Hozzátehetjük: nemcsak erről a — fél milliónál nagyobb — tömegről, nemcsak a második világháború fogolytáborairól hallgatnak a társadalomtudományok műzsái, köztük Klio, a történetírásé. Rengeteg homok átfolyt, lepereggetett Klio jelképén, kellékén, a homokórán, s az első háború „szibériai garnizon”-jainak, légereinek életére jó, ha szépirodalmi alkotások, újságcikkek fényt vetettek. Legtöbbször azonban árnyékba, mi több: sötét homályba borították — szerzőik ismerete, igazságérzéke, elfogultsága és indulata szerint. Legendaképző hajlamuk szerint: elegendő tán egyetlen legendára utalni, a Szibériában új családot alapító Petőfiére, a boldogan előre, egy másik változatban: a bujkálóra. S Petőfi által a többiekre, az 1848—49-es szabadságharc bukása után Oroszországba hurcoltakra.

A világháborúk magyar hadifoglyainak „őseire”.

II. „NEMZETVESZTÉS” — „ORSZÁGÉPÍTÉS”

Még oly hevenyészett vázlat, felszínes problémafölvetés sem hagyhatja válasz (kísérlet) nélkül a szükségképpen fölmerülő kérdést: mik (voltak, lehettek) a „fogolykutatás” elhanyagolásának, végtelen lassúságának az okai?

A felületesen tüneti vizsgálat is több okot tapinthat ki. Hogy az első vagy a második világháború körül tapogatózik-e, aszerint változókat. Kettőt említve előljáróban: a nemzetvesztés rettenetes félelmét amott, az országépítés — Örkény kifejezésével — „bőszítő életerejét” emitt. Egyik is, másik is egyetemlegesen, döntő

módon határozta meg az *ittthoni milliók* korszellemét s közérzetét — eltörpítve, majd hogynem eljelentéktelenítve a *kinti (száz)ezrek* gondját.

Amikor egy egész országnak a „szétszóródás előtt” Ady festette víziójával, az „elveszünk, mert elvesztettük magunkat” beteljesült jövődölésével kellett szembenéznie, amikor Babits is az izgatott és sötét fantáziájú Vörösmartyt, a nemzet-halállal viaskodót idézte, megrettenve, hogy „az »ember milliói« nem fogják »gyász-könnyel szemükben« körülállni a sírt, ahol a mi nemzetünk süllyed el. Inkább kárörvendően fognak osztozni az örökségünkön”, amikor megnyugvást lehetett abban találnia, hogy az igazi haza „lelkünk földje és otthona — nyelvünk, gondolataink és emlékeink”, nem pedig a föld, amikor Horthy ellenforradalmi rendszere, hivatalos politikája a „Mindent vissza!”, a „Csonka-Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország!” jelszavait hangoztatta, a szomszédos országokhoz csatolt magyar területek visszaadását követelte, s amikor a trianoni szerződést a Komintern második kongresszusának tézisei is a nyugati demokráciák gyengé nemzetekkel szembeni brutális és aljas erőszakának nevezték, s forradalmi szétzúzásának szükségességét nyilvánították ki — amikor tehát egy nemzet mély sérelmének tudatosítása, orvoslása (és felhánytorgatása) került előtérbe, a légerek népének ügye szükségszerűen szorult háttérbe. Az így a „kölcsonösség” alapján — orosz hadifoglyok nálunk, magyarok náluk — is vesztett jelentőségéből. Országnyi teherből családnyivá zsugorodott. Állampolgári gondból hozzátartozóivá, amire kár a közfigyelmet pazarolni. A közügy szégyenvoltában családissá lett, mondhatjuk némi blaszfémiával.

A hadifogság kuriózumnak, a *szégyen* tárgyának tűnt fel, mielőtt a tudomány tárgya lehetett volna.

A hadifogság kuriózumnak, a *büszkeség* tárgyának tűnt fel, mielőtt a tudomány tárgya lehetett volna — összegezzhetjük, nem túlzó nagyvonalúsággal, a második világháborút, pontosabban a fordulat évét követő helyzetet.

E képtelennek tetsző állítás bizonyítását irodalmi példákkal is megkísérelhetjük. Szinte elég taláalomra ütni föl egy-egy ekkori novellát, regényt, s már ott mosolyog ránk a boldog hadviselt. Aki nem annyira a hazajöttének örül, hanem hogy a fogságban lehetett.

Cseres Tibor *Tűz Hódréten* című regénye Czako Balázsát, amikor hazajött, úgy kellett mérsékletre inteni, lelkes elbeszélései miatt, „olyan igen szovjetbéli helyzet mellé állt”, annyira „el volt vakulva”. Az *Isten malmaiban* Szabó Pál is lelkesé, félelem nélküli alakká növeszti Árkus Bálintot, akit aztán hiába riogat a csendőr tiszthelyettes, hogy az oroszok kitelepítik Turkesztánba. Szinte még örülne is neki, mert hisz ott volt fogoly, s „olyan jó föld van ott, hajja, hogy... Olyan dinnyéket termeltünk mink ott... tudja, mit termeltünk mink... Gyapotot...! Gyapotot!... Ott öntözik a földet”. Hogy a hadifogság nem szégyen, hanem dicsőség dolga, hogy kitüntetésnek veheti, aki odakerült, Örkény egyik emlékezője — *Amíg ide jutottunk* — is mondja („Balszerencse? Nem is tudom. Régóta vágyódtam a Szovjetunióba”), s ez a motívum jelenik meg Sándor András *Huszonnégyen kezdtek...* című alkotásában is.

Nem csoda — talán —, ha e lelkesültség nem úgy táplálta a kedvet a fogolykutatáshoz, ahogy azt Örkény elképzelte, még a krasznogorszki táborban.

A légerszociológia megírásának ekkortól kezdve egy darabig nem kedvezett az idő.

Jóval később jelenhettek meg újabb irodalmunk legőszintébb hadifogoly-versei, Csanádi Imre *Idegen ég alatt* című ciklusának darabjai is. A *Fogoly-klapancia* „hisz élünk, akár az állatok” józan keserősége, a „gyermeteg, ravasz és kegyetlen” örre szerzett költemény szókimondása, a *Leveles öregasszony* fogolygyűlöletének festése mekkora felháborodást váltott volna ki 1949-ben, ha két évvel korábban az Örkény-mű, a *Lágerek népe* is a viták pergőtüzébe került!

Pedig a Csanádi-versek más szempontból nagyon is eleget tehetek volna a korszak ideológiai, (művészet)politikai követelményeinek: szemléletük közel volt a

„bűnös nemzet” teóriájához. Igaz, belülről élték át, szenvedték meg azt a büntudatot, amelyet a politika kívülről igyekezett mindinkább ráerőszakolni az egész nemzetre, az utolsó csatlós, a „fasiszta nép” vádjának ébrentartásával. Így odázva el az igazi számvetést. Pedig az „idegen ég alatt” lakók jól érezték: nehéz eljutni a „ránkfér e zord tanulság” rezignált belátásáig, mert fölrémlik annak a társnak a képe is, „ki büntetlen odahaza lebzsel” — fölrémlik a felelősségre vonás felemás volta, az őszintétlen számvetés, a megosztott büntudat lehetősége.

Ilyen körülmények között a magyarság múltjával, történelmével, háborús szereplésével — benne a hadifogság pusztá tényével — való foglalkozás nem is vezethetett volna eredményre. Válasz nem jöhetett Örkény kérdésére: a „Miképpen kerültünk ide?” világnézeti fejlődést előlegező problémafelvétése jó, ha csak hallgatásra s nem türelmetlen letorkolásra — esetleg megtorlásra — talált. „Vegyék körül az újjáépítés munkáját a harc heroizmusával... Mondják el, kiáltásak világgá akár alkalmi versek, dalok, darabok és plakátok — küzdelmünket a munkával, az éhséggel és belső ellenséggel... Alkossanak, de úgy, hogy a fiatal munkások büszkén ráismerjenek terhes életükre és szép jövőjükre” — hangzott a Szabad Nép fölszólítása, Horváth Márton ars poeticaszerű intelme már 1945 májusában.

Az országepítés láza feledtethette, hogy késik a társadalmi lelkiismeret megtisztulása. Vagy hinni lehetett a büntudat munkára serkentő erejében, miként ezt a korszak egyik nagy jelképe, a Kőműves Kelemen-mítosz gyakori felbukkanása is tanúsítja?

III. „A POTEMKIN-KOMPLEXUS”

Szégyenről és büszkeségről, gyűlöletről és lelkes elvakultságról beszéltünk: látószólag teljesen ellentmondó, egymást kizáró fogalmak ezek. Mégis összetartoznak, egygyökerűek: abban a jelenszövevényben, bonyolult rendszerben, amelyet az Oroszországot író Illyés Gyula Potemkin-komplexusnak nevezett el, s amelynek legfontosabb tüneteit felsorolva nyilvánvalóvá tette: bajról, betegségről beszél. Az új társadalmi rend, új államforma, „az orosz kísérlet”, a Szovjetunió megítélésében évek hosszú során megmutatkozó kóros végletekről.

A szem hol nagyítóvá, hol pedig kicsinyítővé válik, s eszerint mutatja elefántnak a bolhát is, vagy törpíti ürgévé a tehenet — állapítja meg Illyés a kórismét, és példái után nyugati eredetűnek mondja a bajt. „Nem lehet büntetlenül évekig egyszerre nyelni a leghűvösebb, legmetszőbb gúnyt és a forró lelkesedést” — szögezi le, s gyógymódnak a tárgyilagosságot javallja. Csak így lehet hitele a szónak ha a Szovjetunióról beszél. Így nem kelthet gyanút, így nem ébresztheti fel az elfogultság vádját.

A gyűlöletnek és az imádatnak, a vad ellenségeskedésnek és a lihegő rokon-szenvezésnek a végletei is gátolták, késleltették a „fogolykutatást” — a nemzetvesztés és az országepítés hátráltató okai mellett, azokat kísérve, árnyalva mintegy ott szerepelt a Potemkin-komplexus is: a szovjetellenesség, illetve a szovjetcsodálat, ideológiai-politikai vetületében, a szélsőjobbaldaliság, illetve a szélsőbalosság.

Nem mellékesnek, sőt meghatározónak tudva, hogy a (mérsékelt) baloldaliság sem mindig nyilvánulhatott meg, mégsem az illegalitásnak vagy a féllégális létezésnek kell döntő szerepet tulajdonítanunk abban, ha a baloldal figyelme az ellenforradalom, a Horthy-rezsim idején nem fordult a (volt) hadifoglyok, a (volt) lágererek felé.

A kommunista párt legális folyóiratának, a 100%-nak az első száma a múlttal — s a parasztsággal! — hozza összefüggésbe a hadifogság tényét, s ezzel elintéztetnek is tudja az ügyet. Mintegy programot adva, azokról a magyar munkás tízezrekről ejt szót, akik egész Európában vándorolnak, a gazdasági konjunktúra hullámai dobálják őket egyik országból a másikba, de akik „Magyarországnak szerves részét alkotják és annak (!) érzik továbbra is magukat”.

Kínai szabadságharc, bolsevizmus, faszizmus, Ford-féle racionalizálási kísérletek, Gandhi, amerikanizmus, leszerelés vagy új világháború — Tamás Aladár felsoro-

lása szerint ezek vannak az érdeklődés középpontjában. Az új háborútól való félelem háttérbe szorítja a régire való emlékezést, a régi — alkalom adta — elemzését, tanulságainak újbóli levonását, felelevenítését. Beszédesebb, hogy a 100% teljes egészében kihasználatlanul hagyja az egyik legjobb hadifogolyregény, a *Szibériai garnizon* megjelenése kínálta lehetőséget (pedig a szerző, Markovits Rodion a fiatal Vörös Hadseregben Zalka Máté vezető beosztottjaként harcolt), elmulasztja a „kollektív riportregény” mélyre szántó elemzését, elmege a mű világnézeti és esztétikai értékei mellett.

De Bálint Györgynek is arra jó csupán a Szibériai garnizon, hogy a Fekete kolostor kapcsán figyelmeztessen: Remarque és Markovits Rodion sikerén felbuzdulva egyszerre mindenki nekiállt megírni — gyöngé újság- vagy mozifilírat-stílusban — a lényegtelen, felszínes élményeit, s a háborús és hadifogolyregény inflációja kezdett már elviselhetetlenné válni.

Némiképp hasonló a helyzet a kolozsvári Korunkkal is: Gaál Gábor ugyan gazdagnak és értékesnek, a világháború művészi átélésében a legmélyebbnek, leggyengébbnek és a legmagasabb fokúnak nevezi a regényt, de kiállásának erejét gyengíti egyrészt, hogy mintegy ürügyül használja fel a művet az erdélyi gondolat tartalmának és terjedelmének, Kuncz Aladár egyik tanulmányának elmarasztalásához, másrészt pedig, hogy ő maga a Keleti Újságban s nem a Korunkban írt a regény nagyságához egyébként nem eléggé méltó elemzést. Gaál Gábort azonban így sem érheti szemrehányás, hiszen később — a Markovits írói és világnézeti csődjét jelentő *Aranyvonat* után is — hivatkozási alapja marad a Szibériai garnizon, szerzőjét ismertségénél fogva is — a könyvet több nyelvre lefordították, világsikeret aratott! — az erdélyi irodalom reprezentánsai között tartja számon.

A hadifogsághoz mint témához való viszonyról sokat elárul, hogy Markovits könyvének legméltóbb kritikusi között Schöpflin Aladárt, Kellér Andort és Hatvany Lajost sorolja fel az irodalomtörténet. A magyarországi baloldali kritika, marxista irodalomtörténet lényegében később sem tudatosítja a Szibériai garnizon nagy jelentőségét,

Az esztendőik múltával, a harmincas évek közepe táján, vége felé ezt már akár természetesnek is lehet tartani, nem csupán a spanyol polgárháború felé fordult figyelem miatt, de a „gettóirodalom”, a német koncentrációs táborokról szóló riport-könyvek sorozatos megjelenése okán is. Az SS-legények kénye-kedvének kiszolgáltató munkások, zsidók, pártfunkcionáriusok, entellektuelek serege, a megszervezett szadizmus, a munka gyalázattá változtatása lehetőséget nyújtott az összehasonlításra, s a háborúhoz szervesen hozzátartozó hadifogságot könnyen elviselhető „kalandnak” tüntethette föl. Elképzelhetetlen olyan baloldali írástudó, aki a német gettó-riportok sereges közlése idején az orosz hadifogságról szóló szociográfiát, történelmi elemzést, szépirodalmi művet sürgeti.

Más okokból, de ugyancsak gyanúval fogadhatta volna a (szélső)jobboldal, ha valaki a százhetven milliós Oroszország nagy kísérlete, világrengető átalakulása, történelmi méretű változása közepette az elhanyagolható szerepű hadifogolyélethez nyúl vissza témáért. Ha ebben mutatta volna meg lenézését, gögjét, ha — Illyéssel mondva — így láttatta volna ürgének a tehenet. Amikor a Szovjet-Oroszország elleni propaganda oly erős volt, amikor a nyomor, a vadság, a vérengzés, a csajkarendszer, a közös asszonyhasználat rémhíreivel riogattak, amikor még a tudományos írásnak is a megnyugtató szándékával kellett nyugtáznia a tényt, s felhívni a figyelmet, hogy az orosz-szovjet írók arcképein, lám, „nincs nyoma vad ázsiai jellegnek, okos, rendkívül értelmes tekintetű, komoly emberek ezek, véres tör egyik szájában sem villog, nem hordanak fekete inget, sem semmiféle formaruhát” — M. Pogány Béla Gondolat-beli cikkét idézve —, amikor a legképtelenebb állítások letek visszhangra, amikor az új társadalmi rend életképessége volt a tét — a szovjetellenes gondolkodás, a (szélső)jobboldal számára a hadifogolytáborok adta (egykori) tét túl kicsinek számított.

A szélsőbalos, dogmatikus gondolkodás számára viszont — közvetlenül a fel-

szabadulás után — éppenséggel túl nagy tétet jelentett, hogy hírül adja a légerek létezését, beszámoljon a tábori életről, ecsetelje a fogságba esés sokféle körülményeit, válaszoljon a több műben, így Sarkadi Imre *Elementek — visszajöttek* című regényében is fölmerülő kérdésre: „Miért nem engednek akkor már (haza)menni”, ha tudják, hogy az ország volt vezetői, az urak, a sok gazdag az „oka az egésznek”.

Hozzátehetjük: általában volt tabu ez a téma, s nem pusztán egyetlen párt vagy frakció számára. Ám az is igaz, hogy hamar reakciónak, a „demokratikus rendszer fasiszta ellenségeinek szálláscsinálójává” nevezetett ki az, aki a bajokról beszélt, aki — Révai József Szabad Népből megjelent cikkét idézve — „megjátssza az alacsony életszínvonal, a rossz béke, az állam szegénysége miatt fellépő természetes (!) elégedetlenséget is”! És az MKP 1947-es választási felhívásából látni fogjuk: a fogság az elégedetlenség szülője volt, ha hallgatás vette is körül. Annak ellenére, hogy nemzetközi megállapodások, központi rendelkezések vonatkoztak a légerekre, vagyis — ha úgy tetszik — a nyilvánosság előtt működtek, ez a nyilvánosság itthon szűk körökbe szorult. De nem fraternizálódhatott, mint az első háború után. Ezt már a foglyok hatalmas száma is lehetetlenné tette, s lehetetlenné, hogy a harcok befejezése után, még negyvenöt nyarán is szerveződtek táborok — miként erről Örkény tudósít — az egyre áramló tömegek számára, végül, hogy olyan katonaszökevények, szovjetszimpatizánsok is kikerültek — jó néhányról szól Örkény —, akik az oroszok bejövetelét várva dobták el a fegyvert.

Miközben az ipar munkába állítása hatalmas terhet rótt az országra, s miközben földek sokasága maradt megműveletlenül munkaerő hiányában, aközben a pártok programjai, nyilatkozatai, határozatai és tervei hallgattak a félmilliónyi hadifoglyorról.

Érdemben akkor esik szó róluk először, az MKP 1947. július 31-i választási felhívásában, amikor már — egyes források szerint — június 4-én megérkezett Debrecenbe az első hadifogoly-szerelvény. Jó választási taktikának mondható, a szavazatok megnyerését jól szolgálhatta, hogy a párt saját érdemének mondta a foglyok hazajövetelét: „Nem eredmény nélkül emeltünk szót hadifoglyaink hazatéréseért, hogy felszárítsuk anyák, feleségek, gyermekek könnyeit (!). Mindenki szeme láttára dolgoztunk és küzdöttünk, sohasem magunkért, mindig a népért! Cselekedeteink fényénél ország-világ ítélhet rólunk. Íme, nem azok vagyunk, akiknek népünk ellenségei híreszteltek és rágalmaztak, hanem, akiknek az életben bizonnyultunk: dolgoz, jó magyarok, népünk hű fiai, jóban-rosszban egyek a nemzettel.” A felhívás sejtetni engedi, hogy híreszteléseknek és rágalmazásoknak volt kitéve a kommunista párt a foglyokkérdés megoldatlansága miatt, s hogy végig „napirendjén” tartotta ezt a gondot.

Lehetetlen azonban a tisztánlátás: majdnem egy évvel e felhívás után, 1948. április 25-én, a mezőhegyesi nagygyűlésen is úgy beszél Rákosi Mátyás, mintha korábban mi sem történt volna ebben a dologban: „Tegnap külön telefonáltunk Moszkvába (!), hogy meglássuk, hogy áll ez a kérdés. A következő választ kaptuk: az első magyar szerelvényt, amely Máramaroszigetről a hadifoglyokat Debrecenbe fogja vinni, mára, 25-re kérték Máramaroszigetre, amivel az első rész érkezik (!), és utána május végéig 30 000 hadifogoly jön haza. Utána pedig egyenlő nagy részletekben a többiek is. Ezért arra kérem a hadifoglyok hozzátartozóit, hogy ha már ezt a hosszú időt nyugodtan kivárták, most már ezt a hátralevő néhány hetet vagy hónapot is nyugodtan várják ki. Az idén minden hadifogoly hazajön a Szovjetunióból.” — Akik hazatértek, részei-részesei lehettek a „bizalmi előlegnek (Révai József), amelyet a Szovjetunió nyújtott. A párt bizalmi előlegéhez tartoztak viszont azok a javaslatok, amelyek a hadifoglyok hozzátartozóinak segélyezésénél, tekintet nélkül rangra, hivatali vagy társadalmi állásra, az egyenlő elbánás elvének érvényesülését szolgálták; idetartozhatott az is, hogy korábban, az 1946-os párizsi békeszerződéssel kapcsolatban „rossz béke”-ről szólt a III. kongresszus határozata, a kiáltványa pedig egyenesen leszögezte: „Pártunk tett legtöbbet a súlyos béke elhárításáért.”

Hogy a rágalmazások, vádaskodások mennyire kölcsönösek voltak, hogy meny-

nyire akut — s a bonyolult (világ)politikai helyzetből ki nem szakítható — gond volt a hadifoglyoké, s hogy ez utóbbi fölvetése mennyire összekapcsolódott a szovjetellenesség gyanújával, a reakció mesterkedésével, bizonyítják azok az újságcikkek, amelyek jóval a foglyok hazabocsátásáról szóló szovjet külügyminiszteri jegyzék (1947. május 14.) előtt — már 1945-ben! — a hazatérésről beszéltek, riport-alanyuknak azt választották, „aki hazajött”, s aki a szovjetek nagylelkűségét emlegette, mert „csak mi tudnánk elmondani, hogy milyen ajándékot adott ezzel a Szovjetunió a magyarságnak”.

Kísértetiesen összecseng ez a *Lágerek népe* egyik bírálójának szavaival, aki azért rója meg Örkényt, mert — úgymond — nem vette figyelembe, hogy a „sok százezer hadifogoly... mégiscsak a Szovjetunióknak köszönheti életét, s... a politikai szabadságot”.

Örkény István finom iróniájú válaszában ott a „fogolykutatás”-ra nem jó szemmel néző dogmatikus gondolkodás, a vezércikkyszerű kijelentéseket szájkózó merevség, a minél tárgyilagosabb, nyitabb szembenézést elutasító szemlélet bírálata. A Potemkin-komplexus elszenvetői és továbbörökítői? Vagy egész egyszerűen „csak” azoké, akik miatt az 1945 májusában tartott MKP országos értekezlet határozta — a politikai helyzetről és a párt feladatairól — a párt megszerzett népszerűségét féltette és a reakció megerősödésétől tartott, kijelentvén: a fő veszély a baloldali szektaszellem, a „baloldali” diktatorikus vonalra való átcúszás.

S hogy is hangzott már most Örkény válasza? „Pontosan tudtam, hogy milyen a hadifoglyok helyzete, de csak homályosan sejtettem, hogy miképpen élnek és gondolkoznak szabad honfitársaim a szabad hazában.”

IV. „GYÓGYSZER A HÁBORÚ ELLEN”

Hogy a számvetés a hadifogsággal a háborúhoz való leszámoláshoz, az öldöklésbe vivő gyilkos mechanizmus működési szabályainak kiismeréséhez: az osztályharc törvényeinek „felfedezéséhez” vezethet, s hogy a művésznek erkölcsi kötelessége erre venni az irányt — a parancsot nemcsak a hadifogoly-irodalom tendenciózus képviselői értették meg. Pontosabban: nem ők értették meg lényegileg, igazán. Rájuk inkább az — elfogultság, az az irányzatosság jellemző, amellyel kapcsolatban Kosztolányi — Kuncz Aladár Fekete kolostoráról szólva — a „hadicsalók” irodalmát emlegette, a papírbakancsba öltöztetett, ócska jelszavakat hangoztató hősök irodalmát, a „kuruzsló” regényekét, a háború ellen gyors és biztos gyógyszerként ajánlókét. A kiszolgáltatottság, a „masírozni muszáj” belátása, a tehetetlenség beismerése nem lehet ilyen gyógyszer — a megelőzésre!, a szembeszegülés, a bevonulás-, parancsmegtagadás sem. A magyar „fogolyirodalom” értékesebb — s ezután vizsgálendő — darabjai közül az *Elementek* — *visszajöttek*, Sarkadi Imre regénye azért is tragikomikus hatású, mert hisz ilyen megelőző gyógyzógyymódban, a felvilágosítás, *öntudatosodás* erejében — pedig, a történelem a tanú rá, tőle független erők játékszere, kiszolgáltatottja a kisember, az egyén. Ha nincs ellenszer, ha a kisemberi szándék és hit neveltségessé is válhat, legalább utólag, van-e recept? *A felejtés*, a bölcs megnyugvás — Zilahy Lajos szerint; a minden korábbi eszményt, értéket megsemmisítő (*ön*)*irónia*, a gyilkos humor — Markovits Rodion javallatára; olyan értékek — *közösség*, *munka* — keresése, amelyek ha nem nevezhetők is megtartó erejűeknek, ha nem fordíthatók is szembe az egyetemes pusztítással, értelmet, célt adhatnak a katasztrófa utáni időre — ez Örkény István „fölismerése”.

A felejtés receptje. Zilahy Lajos: Két fogoly.

Felejteni, minél előbb! — a négy író közül egyedül Zilahy Lajos jelszava ez. Nem mintha a „két fogoly” útja vezetne a legsötétebb poklokra keresztül. Hacsaknem a magánélet mindig aktuális poklaira gondolunk — a front, a hadifogság helyett. A kisszerű gondok felnagyítására, sekélyes érzelmek viharoztatására, romantikus felajzottságra, giccses mámorokra és elalélásokra, a szerelmi szenvedélyek örjítő sodrására gondolhatunk is — merthogy Zilahy tartózkodik attól, hogy a há-

ború, a lágerélet bugyraiba merítse alá a hőseit. Gondjuk ha van, annyi csupán, hogy szegény Miettnek „alig van ereje”, tíz óra tájban, kikelni az ágyból, s az is mennyire kétségbeejtő, hogy a háború miatt nem mehet a nyugati tengerpartra üdülni, muszáj megelégednie a st.-hílbeni fürdőhellyel, férje helyett a szeretőjével. Az az igazi próbá, ki mekkora erővel, vadsággal bír mulatni, s az az igazi legény, aki egymás után, a szájvérvzésig harapja el a poharakat. A gyerekkori kalandot — megenni tíz krajcárért egy selyemhernyót — éppoly hatásosan lehet előadni, mint azt a jelenetet, amikor Miett a nyitott szemgödrről, összeroncsolt arcú, rémületes és iszonyatos ludovikás barátnak, mintegy háborús sérülése ellenértékéeként, odaajándékozza magát, gyávaóságát-irtóztatát legyűrve. Sarkadi Imre kései műveiben tűnnek majd fel hasonló motívumok — nála is a teljes személyiséget megmozgató emberségpróbák helyét foglalják el ezek az öncélú bátorságpróbák.

A *Két fogoly*ban csupán kulissza, háttérdíszlet a háború, a front, a fogolytábor; a lövészárkok és barakkok helyét a budoárok és „feldúlt ágyneműk” foglalják el. Az író otlyannyra leköti az érzékek tombolása, hogy a regénnyel foglalkozni sem igen volna érdemes — csak megerősíteni többek, így Földes Anna és Hermann István véleményét: e giccses alkotásban úgy jelenik meg a nemi ösztön, a vágy, mint természetellenesség, de mégis mint a természet követelménye, amely előtt kapitulálni kell. S éppen ez a fegyverletétel érdemes a figyelemre: a *Két fogoly* példa arra, hogyan terelte el a giccs az érdeklődést a valódi társadalmi-történelmi problémákról, mennyire kedvében igyekezett járni a csak szépre emlékező olvasóknak, amikor „borzasztó érdekes”-nek mondta a frontot és a fogságot. Nem kellett a Potemkin-komplexusnak működnie, másképpen mondva: nem az hatott, amikor Zilahy az apologetikus idill bűbájosságával, negédességével rajzolta meg a háborús képeket. Már-már a túlzó apologetika gyanúját keltve föl — mint aki az oroszországi helyzetet akarja védelmébe venni. Az még önmagában nem szolgál rá a gyanúra, ahogy a fogságba esés, valamint a táborba kerülés körülményeit leírja — az egy Markovits Rodion (és némiképp Örkény István) kivételével mások is tartózkodnak attól, hogy a harcot olyannak ábrázolják, amilyen: életre-halálra szólónak, ahol — Örkény egyik novelláját citálva — egyetlen törvény van csak: az, hogy nincs törvény, vagy ahogy a Sarkadi-regény egyik fejezetének élén mondja a népballada: „Bizony, ha nem öled, ölünk ki tégedet.” Erről a kényszerről kiváltképp második világháborús regényeink feledkeznek meg — e kényszer, az ölés, az ellenállás, a szembeszállás kényszere alól Zilahy éppen úgy szabadítja föl a hőset, mint Sarkadi a magáét: álmot bocsát rá. Tízpercnyi vagy kétórányi kábult álom, s aztán az orosz gyalogság szuronyos kísérete mellett már csak nézheti, hogy merül el „régie élete titokzatosan és kísértetiesen... a Holdfényben”.

A frontra vonulás tompa mámore, reggel erős konyakozás, délben nehéz borok, aztán feketekává likőrrel — ez a holdfénybe vesző, siratni való múlt, de igazából nincs mit siratni rajta, mert — stílszerűen szólva — verőfény ragyogja be a lágerbe vezető pályát is, mintha csak a Kánaánba vinne, Szibéria helyett. Fügekoszorúval, narancssal, fonott kaláccsal és nyári kolbásszal szegélyezett ez az út — nem túlzás!, Zilahy így festi le a Kijev utcáin vonuló foglyok menetét. Néhol még virágot is dobálnak rájuk a „kedveskedő, könyörületes női kezek” — mintha maga a Megváltó, maga Krisztus lépdelne előttük. Csupa kényelem az út, sehol gyaloglás, erőltetett menet; ha vonat nincs, szánok viszik őket, a szánok között vidám üldözési verseny kezdődik, s egyáltalán, az „egész indulás, a hóban kalimpáló és kacagó emberekkel, a nevetséges alakú szánkókkal... azt a hatást keltette, mint egy óriás cirkusz”.

Szinte látni, ahogy az író az olvasó vállára teszi a kezét, megnyugtatóan: ne ijedjen meg, Hölgyem, szerelmének-férjének jó sorsa van távol Oroszországban, itt-nem sem találhatna vendégszeretőbb, csinosabb házakat, terüljastákkal, tejszínnel, hideg szárnyasokkal, mézzel töltött tésztákkal. Csupán egy valami fáj és vérzik a szegény távolbaszakadtnak: hogy az orosz falvaknak és városoknak olyan „vad, ijesztő” nevük van.

A hadifogolynak hát jól megy dolga. Annyira jól, hogy az apologetika „vádja”

alól nem egykönnyen lehetne fölmenteni Zilahyt — legalábbis a friss kiadású, 1981-es *Két fogoly* íróját. Mert az 1926-ban született regény háború előtti sokadik kiadásaiban csupán a hadifogság első szakaszát, az októberi forradalomig terjedőt kíséri titokzatos holdfény, hogy aztán — a „világtörténelem legnagyobb katasztrófája” után, a mégiscsak Potemkin-komplexusos Zilahy októbert nevezi így — „mint valami távoli boldog emlék” derengjen föl a múlt, mert azóta „tevehúst, jackhúst, macskát, kutyát és romlott halat kaptak enni”. Némi szentségtöréssel szólva: Zilahy a finom falatok után korgó gyomránál, kényelemre vágyó fenekénél, szerelmi csalódottságtól sajgó szívénél fogja meg az olvasót — az éhezés, a kényelmetlenség, a becsapottság az, amit a *Két fogoly* szerint „feledni lehet”, ami feledésre méltó. Nincs az a háború, az a hadifogság, ami mélyebb hullámokat verhetne a Zilahy-hősökben és a regény frázisaitól, almanachlírába illő fordulataitól, „raffinált kis” jeleneteitől elbódult olvasókban.

Az (ön)írónia receptje. Markovits Rodion: Szibériai garnizon

Ami Kosztolányi Kovács Jánosának az appendicitis, az Markovits Rodion névtelen hősnék a torokfájás, majd a blattfusz, a bokasüllyedés: ok az önsajnálatra, lehetőség a figyelem középpontjába kerülésre. És remény — most már csak az utóbbinak — arra, hogy ne sorozzák be katonának, ne vigyék az első világháború frontjaira. Kilátás, hogy — kimaradjon a történelemből; és esély, ha mégis menni kell, mert menni kell!, hát a hősiesség pózába vágassa magát, harsoghassa: beteg is a haza üdvét, az ország érdekét szolgálja. A hősi viselkedésre szükség is van, hiszen a *Szibériai garnizonban* a háború csakugyan az, ami; itt vére s nem babra megy a játék, mint Zilahy regényében. A fogságba eséskor az orosz katona, bőszből, hogy a saját sérülését megtorolja, le akarja hősünket lőni, s a lágerbe kerülése sem jutalomutazás. „Megfélemlítve és bukdácsolva”, az éhségtől dideregve vánszorog itt a fogolyment — úgy tetszik, Markovitsnak, Zalka Máté beosztottjának nem volt Potemkin-komplexusa; nem kellett tettetnie magát, mint a főhősnék.

Ennek a tettetésnek adekvát művészi magatartásformája az írónia, a maga közvetett, áttételes előadásmódjával, finom távolságtartásával. A Szibériai garnizon az átmeneti korszakok jellegzetességeként a háború előtt s a front alatt, de még kinn a fogolytáborban is uralkodó szokásokról, normákról, katonai becsületről és helytállásról hol kevésbé nyíltan, hol leplezetlenül mint idejét múlt elvekről s törvényekről beszél. S ha az ironikus magatartást következetesebben érvényesítené, ha a politikai mondanivalót — a háborúban és a fogságban is érvényesülő születési és vagyoni előjogokról, kizsákmányolók és kizsákmányoltak „kasztjairól”, végül a szovjetvörösökről és a fehérekről — finomabban, azaz kevesebb direkt utalással, didaktikus fejtegetéssel tudná „megérezkíteni”, ha inkább sugallná, semmint közölné azt, és ha ragaszkodni tudna végig a tettetés, a „hivatalnoki” önámítás nézőpontjához — a Szibériai garnizon akkor talán még nyilvánvalóbban ott volna az őt megillető helyen, Tamási Áron Ábel-regénye és Kunecz Aladár Fekete kolostora mellett, a 45 előtt született legjobb erdélyi regények között.

Így sem vitás azonban: a háborúra is kedélyeskedve készülő, az agylágyulásig tempult veszélyérzetű ország felső kasztjairól, a frázispufoगतó, saját pecsenyéjét sütögető, avult közhelyek mögé bújó, a formalitásokba belemerevedő (katonai) bábvezérekről megsemmisítőbb karikatúra nem készült még. Mint közvetlen ösre csak a Svejkre lehet hivatkozni; s itt nem lehetetlen a közvetlen hatás sem, még ha Hašek regénye két-három esztendővel a Szibériai garnizon után jelent is meg magyarul. Több mint valószínű azonban, hogy Hašek és Markovits Rodion személyesen is ismerték egymást, Zalka Máté révén, akinek mindketten munkatársai voltak, és mert a cseh író politikai biztosként abban a krasznnojarszki táborban, ahol Markovits is élt, a Vörös Hadseregbe szervezte a magyar hadifoglyokat. Akárhogy is: a Szibériai garnizon hőse Svejknék, a „zseniális hülyé”-nek, a „hivatásos idiótá”-nak a rokona. Egy a sok névtelen közül, aki lelki megnyugvással fogadja, hogy „azok

ott felül, azok gondolkoznak helyette”, ám aki hamar rájön: segítenie kell magán, és akkor az Isten és a császár is megsegíti, azaz elkerülheti, hogy a legénységi foglyok kegyetlen sorsára jusson. Hogy dolgoznia kelljen. „Inkább szélhámoskodni, mint dolgozni” — ez lesz a jelszava, idáig „fejlődik”, s ha néha elkapja is egy-egy jótékonyági roham, hogy mint élelmezési felelős javítson a tisztiszolgák s a legénység kosztján, múló lelkiismeret-furdalással nyugtázza, hogy vannak, akik a lágerben is végzik helyette a munkát. Amit neki csak passzióból szabad végeznie — így viselkedik tiszthez méltóan, s ha „becsületügyi eljárás” folyik ellene, ha „lovagias ügyei” vannak, ha fel tudja bosszantani annyira magát, hogy fakarddal is képes lenne párbajozni. Mintha mi sem történt volna: a képmutatás, a nagyzolás, a „békekatoná” torz játékait játsszák a fogoly tiszték.

A *Szibériai garnizon* több, gyilkos iróniával ábrázolt „nagyjelenete” közül is kiemelkedik néhány. Az a szofisztikus vita például, amely a fogságbaesés okai körül zajlik, s amelyet a parancsnokló ezredes, önáltatóan, a kegyetlen igazsággal mit sem törődve, ezzel a „tanulssal” zár le: „Megnyugtató jelenség, hogy a tömeges elfogatás nem legyőzés eredménye. Szomorú volna, ha ennyi embert le tudtak volna fegyverezni az oroszok. Megvonták az emberektől az ellenállás lehetőségét, tehát nem a harckészségben van a hiba, ami szomorú világot vetne a jövőre.” Egy másik tárgyaláson a zászlós azért kapja meg a magáét, mert „méltósággal és illendő szomorúsággal kell hordozniuk bánatukat amiatt, hogy a haza védelmében a lealázó hadifogságba kerültek”, nemes büszkeségükből nem szabad semmit se engedniük — ő pedig együtt mert röhögni az orosz muzsikokkal. A rangon, a méltóságon esett csorba — marhakupében akarták a tiszteket utaztatni — az oka a következő jelenet „sztrájkjának”; komikus eposzba illik már ez is, hát még ahogy „világmegvető” bátorságukat, hősiességüket idézik: „Tudják-e otthon, hogy kis, de elszánt csapat... életmegvetéssel szállott síkra a személykupéért?” Magamaguk teszik elviselhetetlenné, rabsággá a fogságot — két, groteszkbe illő jelenet tanúskodik róla. Az egyik, ahol az orosz táborparancsnok kíséret nélküli fürdést, sétát ígért, csak adják becsületszavukat, hogy nem szöknek meg. S hiába szerették volna szinte egyöntetűen ordítani, hogy „Megadjuk!” — a magyar „vezérkar” emlékeztette őket: az igazi magyar katona minden gondolata a szabadulás, másra nem adhatja becsületszavát. Még dermesztőbb példája a demagógiának és önámításnak — a hígeszűségnek — az 1917-es forradalmat követő jelenet: az oroszok elhanyagolják a foglyokat, nem törődnek velük, s a magyarok maguk fogadnak maguknak fogolytartókat, szökevényekből, aljanépekből, és fizetik is őket, mert — gyilkos humorral pufognak a hazafias frázisok: — „Ha nem tartunk össze, ha nem örködünk saját magunk és tetteink felett, széthullunk, mint oldott kéve.”

A számvetésre, helyzetértékelésre való teljes képtelenséget tapasztalván okkal kíván Naszok elvtárs — a „kedélyes orosz félintelligens munkás”, ahogy Markovits leírja, ismét bizonyítva: nem szenved Potemkin-komplexusban —, okkal kívánja tehát Naszok, hogy magyar foglyok, őrizzék csak meg bilincseiket. Kegyetlen jóslattal felérő szavakkal búcsúzik, Markovits Rodion iróniája itt már megsemmisítő szarkazmusba csap át: „Isten segítse őket a vágóhídra, ahová remélhetőleg rövidesen megint visszakerülnek.”

Az öntudat(osodás) receptje. Sarkadi Imre: Elmentek — visszajöttek

„Legalább ne lássam, hogy milyen marha módjára esztek, isztok, alusztok itt, míg megyünk megdögleni” — a Sarkadi-regény Szincsákja mintha csak Naszok elvtárs szavait visszhangozná. A jóslat beteljesülését kényszerülne nyugtázni, tehetetlen indattal, önmaga, de mindenekelőtt társa, Szél Imre ellen acsarkodó dühvel.

Modellértékű ez a felállás: a goromba, gógós, másokat lenézően magabiztos, a meggyőzésben a hiányzó érveket is durvasággal vagy demagógiával pótoló, vakbuzgó, ellentmondást nem tűrő, „ferdén” öntudatos Szincsák az egyik oldalon, a másikon pedig az alázatos, szolgálatkész, a dolgos és a dologkerülő emberek között tébláboló, nagy munkabírási, a fogság új élményeit régi, cselédkori emlékeivel összevető, sokszor ösztönösen ítélő, tájékozódni a saját tapasztalatai alapján igyekvő,

ugyancsak „féloldalas” öntudatú Szél Imre áll. A kubikos, illetve a paraszt. Majd a negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején a tszcs-regényekben — közöttük a Sarkadiéban, a Gál János útjában — állnak ismét párba, hogy bizonyítsák: a kubikosokat nem köti föld, a magántulajdon, ezért ők, az agrárproletárok — hangsúly a proletáron! — a magyar paraszti fejlődés igazi forradalmárai, a szocialista átalakulás valódi harcosai, szemben az úgazdákkal, kisparasztokkal, akikben még nagy a visszahúzó erő, ragaszkodnak a kisártermeléshez, reformelképzelésük a polgári kapitalista fejlődés híveivé teszi őket. Az *Elementek — visszajöttek*ekben bukkann fel először — 1945 után — az öntudatos kubikos és a konzervatív paraszt mint ellenfél s mint segítőtárs. Ahogy később is legtöbbször: itt is sematikusan. Ha amott a „termelőségvetkezet jobb, mint az egyéni gazdálkodás”, politikai meggyőződésén alapszik a sematizmus, emitt „az igazi ellenfél nem az orosz, hanem az úr, a gazdag” tételén.

Szincsák és Szél kiegészítői lehetnének egymásnak, hiszen a kubikosnak a világhoz való viszonyára vonatkozó tudata — pontosabban: ismerete — nőtt meg és az önmagára mint személyiségre vonatkozó tudata maradt satnya, Szél esetében pedig mintha épp a fordítottja történt volna. Egymásra hatásuk, lappangó vitáik, magatartásalakító-változtató kísérleteik: kölcsönös fejlődésük ábrázolása igazi írói feladatnak látszott. Ennek elvégzése a regényt a közvetlenül a felszabadulás után felvirágzó lelkiismeret-faggató, önvizsgáló irodalom legjavához — Darvas József: *Város az ingoványon*, Nagy Lajos: *Pincenapló*, Déry Tibor: *Alvilági játékok*, Kaszák Lajos: *Kis könyv haldoklásunk emlékére* — sorolhatta volna, Örkény szociográfijával, a *Lágerek népével* együtt, mely utóbbi különben ok nélkül és méltatlanul fejlődik ki mindig ebből a sorból. Sarkadi regényében a magyarság háborús szereplésének, a társadalmi érdekeknek s okoknak az elemzése felemás eredményű. Mert Szincsák, miközben lényeges gondolatok megfogalmazója, teljességgel süket mások véleményének meghallására — latolgatására —; durvaságával, türelmetlenségével, társai örökös lemarházásával, butaparasztosságával elriasztja azokat is, akiknek a politikai tudatosodását segíthetné elő, ha a megfontolt érvelés, a csendes meggyőzés módszerét választja. Egyedül ő fogalmazza meg az „osztályharcos” igazságot: a katonának nem az orosz a személyes ellensége, hanem a saját századosa meg a hadnagya, aki kikötteti, felderíteni küldi. Vagyishogy a háború a századosék miatt és a századosokért van, és ha ezt előre látja minden közlegény, akkor „nem lennénk itt”. Amennyire közös a megtevesztettség, közös a „bűn”, annyira szelíd a számonkérés is — „Miért tudjátok jobban csinálni a más dolgát parancsra, mint a magatokét?” —, ám ha a lapító szolgálkúség ugrásra kész önkénteseivel kerül szembe, Szincsák kegyetlenül nyers lesz: „Hát marha vagy te? Ökör vagy te? A jó istenit a fejednek, hát mivel vagy különb az állatnál?... Mert alezredes volt? (Tudniillik azért szolgálod ki?) Most ugyanolyan hadifogoly, mint te, azaz nem ugyanolyan, mert te dolgozol legalább, az meg nem.”

Egy motívumot fontos kiemelni: a munkát. Mint értékmérő, mint erkölcsi tulajdonságjelző fogalom sejlik itt föl, szemben a ranggal, címmel, s ha roppant bonyolult, sok belső ellentétet tartalmaz is a „munkához való viszony”, Sarkadi Örkény Istvánnal nagyjában egyszerre a társadalmi létnek olyan kategóriájára „talált” rá, amellyel megragadhatóak az 1945-öt követő koalíciós időszak és a proletárdiktatúra néhány első esztendejének legfőbb jellemzői, az egyéni s társadalmi közérzetet befolyásoló ellentmondásai, eredményei és kétségei. S innen nézve a fogolytábor — főként Sarkadi esetében — keret csupán, távoli kivetítődése, idegen közegbe helyezése a közeli, itthoni dilemmának: valóban a „nép országa épül-e”, csakugyan közös-e a jelszó: „Tiéd az ország, magadnak építéd”? Hogy e dilemma, hol rejtve, lappangva — például az *Elementek — visszajöttek* lapjain —, hol pedig középpontba állítva — feloldatlanul a *Kömúves Kelemen* drámatörredékében s a novellában, feloldva pedig a *Gál János útjában* — vissza-visszatér, fel-felbukkan a korai művekben, nem föltétlenül az író pártállásának vagy székepszisre hajló magatartásának a következménye, vagyis sem reakciónak, sem antimarxizmusnak, pesszimistának

nem nevezhető emiatt. A fogsággal, majd a fordulat évével egyszerűen „csak” olyan történelmi pillanatot, olyan történelmi helyzetet ragadott meg, amelyben a külvilág átalakítására, illetve az embernek önmaga formálására-kiteljesítésére irányuló tevékenysége, az emberi munka két oldalának harmóniája, összhangja nem lehet teljes. A fogság s a proletárdiktatúra ha másban nem, abban egyezett, hogy mindkettő erőszakot használt, s az ilyen esetekre mindenképp érvényes a marxi gondolat, hogy a (fizikai) munka konkrét formáihoz csak járulékosan, ellentmondásosan kapcsolódik az ember önmegvalósítási folyamata. Különválhat itt, ilyenkor a munka végső szakaszának eredménye is: a külső, az objektivált „tett” s a belső, a szubjektumra vonatkoztatott, a munka örömeinek érzését felkeltő, a személyiség aktivitását serkentő „eredmény”. Ezeket az ellentmondásokat — az átmeneti helyzetek s időszakok jellemzőit fejezi ki a Kómvés Kelemen-mítosz; ezeket az ellentmondásokat oldja föl Sarkadi, könnyedén, átgondolatlanul, az öntudat(osodás) receptjével.

„Házat építeni jó, fiúk!... Csináljatok úgy, mintha a saját házatokat csinálnátok” — Szincsák biztatását a regény nem a ledőlő falakkal „ellentétezi”, nem babonával, hanem a rosszkedvűen, szákszerűtlenül végzett munkával: elfelejtenek ajtót, ablakot vágni a falra, csak húzzák, húzzák felfelé lelketlenül. Aztán hiába próbálják közösen magyarázni, hogy „nemcsak felépíteni kellett nekik ezt az épületet, hanem előbb felhúzni, aztán lebontani, aztán megint felhúzni” — az igazi magyarázatot Szél Imre adja: azért dolgoztak így, mert „azt a kosztot kapjuk akkor is, ha felépítjük, lebontjuk, megint felépítjük, megint lebontjuk. Mindegy.” A regény világában s az írói szemléletben rés támad, hiányzik az a hit s az a perspektivikus — teleologikus — gondolkodás, amely elutasíthatná a „mindegy” feleletét, s megalapozhatná a munkát szokássá, belső erkölcsi tulajdonsággá emelő Szél igazi választát, amit majd Örkény szociográfiája ismételt: hogy mégis dolgozni kell! Az említett részt, hiányt tölti ki mintegy önálló lényegként az öntudat, s ezáltal ki is merül a foglyok gyakorlati tevékenységének értelmezése. Idealista filozófiákba illően az öntudat mint alkotó szubsztancia jelenik meg, különválva az objektív világtól, ami a Sarkadi-regény esetében azt jelenti, hogy függetlenül a fogságtól s az ott végzett munka eredményétől s tulajdonságától.

Az *Elmentek* — *visszajöttek* kubikosa öntudatának önálló lényegként való fel-fogásáról árulkodik, hogy Szincsák jelleme nem folyamatosan, a különböző gondolatok, érzések és érdekek fokozatos felismerésére és tudatosodására épül fel, nem érvek és ellenérvek ütköztetésében edződik. A személyiségnek nincs fejlődési íve, életútjának, múltjának, előéletének nincs kiterjedése, szemben Szél Imréjével, aki nek az álmai is megjelentődnek, kétségtelemné téve ezzel is: melyiküket kíséri az író rokonszenve. Szincsák öntudata — mely leggyakrabban a dogmatizmus kész formáit-formuláit veszi magára — *vakítóan* látszik; öntudatosodása még halványan sem.

A szematizmus egyik tünete ez is — noha Sarkadi regényét fölfoghatnánk úgy is, mint a hagyományos realista ábrázolás meghaladásának próbáját, mint a valóság (a fogság) illúziója feladásának és egy lényegi kérdés (hogyan kerülhető el a háború?) középpontba állításának kísérletét. Már azáltal, hogy egyenlőségjelet tesz tiszték és közlegények közé, a valóságillúziót függeszti föl, hiszen a többi hadifogoly-történet a tanúság rá: külön táborban élt, külön elbánásban részesült e két réteg. Hasonlóan volna értékelhető, hogy a tábori folyamatok teljessége, valósághű részletezése, rekonstrukciója, cselekményes bemutatása helyett megelégszik jelzésekkel és utalásokkal, a reflexiókat, gondolati általánosításokat részesíti előnyben. S ha még sincs izzásuk, feszültségük ezeknek az eszmei összecsapásoknak, annak más oka is van, minthogy a cselédembert, a parasztot kívülről, felülről megváltani igyekvő Szincsák(okkal) nem szimpatizál az író. Az okok között ott szerepel a háborúnak való kiszolgáltatottság, a tehetetlenség is: hogy öntudat ide, öntudat oda, akár hisz valaki a háborúban, akár ellene van, masírozni kell — az osztályharcos öntudatú Szincsákra éppúgy front és fogság vár, mint a szolgállelkű Szél Imrére. A háború egyenlővé teszi az embereket.

A munka és a közösségben élés receptje. Örkény István: *Lágerek népe*

És még sincs egyenlőség, a lágerben sincs egyenjogúság. Leírja Örkény: a „két-arcú Magyarország a fogságban éppen olyan kancsalon kerülte saját tekintetét, mint otthon”. Mint az első háború idején — tehetjük hozzá, a Markovits Rodion festette kép ismeretében. A tiszték és a legénység viszonyának alapja ugyanaz a mérhetetlen tekintélytisztelet, ugyanaz az úrfélelem, mint akkor, a törzstiszteknek ugyanaz az elkülönülése — külön pad, „törzstiszti lóca” felirattal! —, ugyanazok a bizottságosdik, becsületügyi, lovagias „játékok”, minden ugyanaz — és mégis, csírázik, hajt már valami: lassan „nekiindult a munka”. Nem a rang, a méltóság, hanem a „bűnös múlt” tagadása, illetve igenlése, mindenekelőtt pedig a munka szerint szakadt ketté a tiszték tábora, kasztja — kosárfonó brigád, fatalpat faragó brigád az egyik felén, lócán ülő, sakkozó „brigád” a másikon. Örkény (újra)ismerkedik az emberré válás törvényeivel, a marxizmus alapfogalmaival, és szorgalmasan mondogatja, hogy az ember a munkából született, a dolgozó emberből pedig a társadalom. Summa summárum: az új társadalom alapja csakis a munka lehet.

Nem gyötörték afféle kétségek, mint a Kőműves Kelemen-balladával bajlódó Sarkadi Imrét? Érzéketlen lett volna a munka — Marx is emlegette — ellentmondásaira? Nem foglalkoztatta, hogy a vár verejtékkal — s másnak épül?

Nagyon is vívódva, belső tusa után fogadta el a tevékenység elvét. Szembe-nézett azoknak az igazságával is, akik a fogságot a munkátlan pihenés, a gondtalan „jólét”, az ingyen ellátás időszakának tekintették, kárpoztásnak, jóvátételnek, a szabadság elvesztése, a rabság árának. A *Lágerek népe* íróját megkísértette az a gondolat is, hogy a fogoly munka nem más, mint rablógazdálkodás az idővel, hogy a fásultság, a lehangoltság, a közöny állapotában, az „*érzelmeik abszolút nullapontján*” nem is lehet jól dolgozni. Tisztában volt vele, hogy a lágerben is karriert csinálók, közöttük a politikai munkások sem végzik-végezhetik el így igazán jól a feladatukat. Ez utóbbiak a munkaerőcsökkenésnek és a politikai fejlődésnek az istápolását.

Örkény, az ideológiai felvilágosításról szólva azt még csak óvatosan kérdezi — amire az „utókor” a történettudományi munkákból és legalább a Cseres-könyvből, a *Parázna szobrokból* sejtí a feleletet —, hogy miért jutott kátyuba a németek ellen harcba küldendő Magyar Légiónak ügye, sok százezer fogoly egyetlen reménye és ábrándja. Ugyanez az Örkény, félrelökve az óvatosságot, szokatlan élességgel veti föl, hogy a politikai nevelés módszerei és körülményei nem voltak mindig szerencsések, hogy a hadifoglyok lapja elvont cikkeket közölt, száraz és elméleti volt az oktatás — s hogy képmutatást, lapulást, fal mellé húzódat, szerepjátszást is tanultak, mert „mihelyt »antifaszizmusra« oktatják a foglyot, a fogoly tüstént arra gyanakszik: az antifasiszták előbb mennek haza.” Csak be kell lépni az aktívába, s akkor már a zsebükben érezhetik a hazafelé szóló vasúti jegyet. Ezzel kapcsolatban sok döntésre, választásra érvényes szállóigét jegyzett föl az író: „*Az embernek nemcsak érzelmei vannak, hanem értelmei is.*”

A törzstiszti lócán üldögélőkkel, az úttörően „merész” egyéniségekkel szemben, akik azt nézik, hogy húzhatják ki magukat a munka alól — szellemesen ironizálja őket az író —, a lógósokkal szemben és a politikai nevelők tevékenységével szemben szegezi le a könyv: „*A fogságban... a munka a politika.*”

Nemcsak a fogságban, egészíthetnénk ki az axiómát, Örkény szellemében is, aki tábori élményei alapján a lógás munkaerőcsökcsé válásától féltette a jövőt, s aki látta, hogy a gyárban, a házakban, a mezőn végzett munka az otthon és az otthonosság látszatát adta meg. Ezért is, hogy minden ellentmondás, minden kétely, minden vívódás ellenére — Engels szavait némiképp megmászva: — a munkát állította a fogoly emberré válásának, embernek maradásának középpontjába. „A jövő útja — írta — a közösség, a tudatosan és közösen vállalt áldozat és munka útja.”

Az írói képzelet a „lágerek népe” jövőjébe és otthonába tért újra meg újra — benépesítette ezt a jövőt s ezt az otthonot. Megszállottan ismételte, hogy az új társadalom alapja a munka, kötőanyaga pedig az öntudat. Nem számítanak többé a múlt érdemei. De a jogfosztásai sem, s ez utóbbit különös nyomatékkal hangsú-

lyozta. Metaforákba burkolva árulta el: attól tart, hogy a „négyhazájú Róthok”, mindazok, akiket „sárga csillagával megbélyegzett a múlt”, „boszorkánytáncot” járnak és járatnak odahaza — de köntörfalazás nélkül, nyíltan is megmondta: félt, hogy a zsidók magatartása, a „közösségtől idegen klikkszellemük” megőrzése — amit a lágerben tapasztalt — még inkább a magyarság szétszakadásához, szigetekre bomlásához vezet, noha a háborús vihar amúgy is megbontotta már a „magyar közöségérzést”. S ha idealisztikus is ez a közösségfelfogás, az mindenestre tény, hogy ekkortájt csak a „lipótvárosi dzsentroid gettó füledt levegőjét” visszaérző, az *Elfogulatlan irodalomszemléletért* perelő Lukács György szólalt fel ilyen egyértelműen a kétféle mérték — zsidó származású-e valaki vagy nem zsidó — alkalmazása ellen. Örkeny a fogság pusztá létezésért folyó harcrai közepette talán túlzóan általánosít is, igaztalanul ítél, amikor a zsidók szemére hányja, hogy a létért folyó harcnak „csak egy módját ismerték, a vidéki kereskedő kispolgári ravaszságait”.

A *Lágerek népe* írója márpedig mindent el tud viselni, az éhséget, a nélkülözést, a hideget, de a ravaszkodást, képmutatást, álszenteskedést nem. Fogolytársait aszerint ítéli s méri meg, kiben mennyire fejlődött ki — a szenvedés és a munka, nem pedig a szólamok, jelszavak nyomán — az egymásért élés tudata, a közösségi öntudat.

„Hőseit” eszerint mérlegre téve, a könyv fél oldalra billen: az *Emlékezők* (Amíg ide jutottunk) tíz monológja a *Lágerek népe* szociográfiájához képest alig nyom valamit a latban. A monológ- vagy naplóforma korántsem mondható szerencsésnek. Az egyes szám első személyű, közvetlen előadásmódban lehetetlen érzékelteni azt a távolságot, amely az író s a beszélők álláspontját elválasztja egymástól, amellyel megrajzolható volna az „amíg ide jutottunk” íve; nincs mód a különvélemények, ellenérvek felsorakoztatására, ütköztetésére. Mint Sarkadi regényében Szincskák, csupa dogmatikusan öntudatos figura tűnik itt fel. Egyikük — *Bubi* — lényegében igazat mond, amikor az író szemére hányja: „te mindenkitől ugyanazt a szószírt várod... hogy Horthy szekerét toltuk, de most már megváltoztunk... és hogy az országot csak egyesült erővel lehet újjáépíteni”.

A Potemkin-komplexus működne e regényes emlékezések mélyén? A választott módszer is alkalmatlan arra, hogy Örkeny — mint a *Lágerek népében* — hitelesen ábrázolja a hirtelen átnyergelőket, a képmutatókat, a hamar öntudatosodókat. Enélkül pedig katartikus erejű, felelősségvizsgáló, lelkiismeret-nyomozó mű nem születethet.

Igaz — volt róla bőven szó — a kor sem ezt a felelősségteljes, számvető irodalmat sürgette. Egy későbbi tipologizálásra — a Diószegi Andráséra — támaszkodva azt mondhatjuk: ha a háborúról szóló regényirodalmat két csoportra osztjuk, a népeposzokra, a hősöket megéneklőkére, a szabadságharcos nemzetekére és a háborúban vétkes országok önvizsgálatot tartó, oknyomozó irodalmára — egyfelől a szovjet, a jugoszláv, a francia irodalom, másfelől a német „Gruppe '47” alkotásaira —, akkor nyilvánvaló, hogy a magyar társadalom és a háború viszonyának elemzéséhez melyik csoporttól lehetett, kellett volna „biztatást” kapni, példát szerezni.

Örkeny szociográfiája s még néhány könyv kivételével a magyar irodalom az eposzi hang magasságát próbálgatta, fegyvert s vitét énekelt, honfoglalásról beszélt, s hallgatott a honvesztés réméről, a megtévesztett fegyvertelenekről, a levitézettek seregéről.

V. MENTEGETŐZÉSKÉPPEN

Arisztotelész szavai: „Talán elegendő, ha tárgyunk kidolgozása közben a világgóság azon szintjét érjük el, melyet maga a tárgy megenged, mert nem minden értelmezésben követelhetjük meg ugyanazt a szabadságot.”